

Ürəyi Azərbaycanla döyünən alim

Dünyanın ən böyük sevgisini humanist duyğular yaradır. Ən yaxşı sənət əsərləri insan taleyi üçün narahatlıq keçirən alimlərin, sənətkarların qələmindən çıxır. Tarix, əslində bəşəri humanizmə xidmət edən şəxsiyyətlər qalereyasından başqa bir şey deyil. Həm də bu sıradan insanın fiziki və mənəvi həyatının keşiyində dayananların xüsusi yeri var. Bir tərəfdən, əlində cərrah bıçağı tutaraq insanın fiziki ağrılarına, digər tərəfdən isə qələm götürüb millətin mənəvi yaralarına məlhəm qoyan şəxsiyyətlər Azərbaycan tarixinin müxtəlif mərhələlərində olmuşdur. Nəriman Nərimanov, Abbas Səhət və O... Yəni o taylı-bu taylı Azərbaycanın sevimlisi doktor Cavad Heyət! Onun adı gələndə istər-istəməz gözümüzün önündə iki sahil arasında ilk mənəvi körpünü yaradan şəxsiyyətlərdən birinin obrazı canlanır. O, sanki bizim uzun illər gördüyümüz vüsal arzulu yuxularımızın bir gerçəkliyi idi. Şöhrəti, əməli çox-çox illər öncə dəmir səhədləri keçib Azərbaycandan Azərbaycana gəlmişdi. Bu gün isə dünyanın hər yerində soydaşlarımız onun adının və yoxdan var etdiyi "Varlıq" dərgisinin işığına toplaşmaqdadır. Ustad Şəhriyar vaxtilə həmin "Varlıq"ı azadlığımızın qaranquşu adlandıraraq onu haqlı olaraq böyük gələcəyin müjdəçisi hesab eləyirdi:

*Hərçənd qurtulmaq hələ
yox darlığımızdan,
Amma bir azadlıq doğulub
"Varlıq"ımızdan.
"Varlıq" nə bizim təkçə
azadlıq quşumuzdu,
Bir müjdədə vermiş bizə
həmkarlığımızdan.*

1925-ci il mayın 24-də Təbrizdə dünyaya gələn Cavad Heyətin atası Mirzəli Heyət zəmanəsinin tanınmış aydınlarından idi. O, məsrutə inqilabının fərmanını Nəcəfdən Təbrizə və Tehrana apararaq heyətin rəhbəri olduğu üçün bu adla tanınır. Uzun illər İranda Ali Məhkəmənin sədri vəzifəsində çalışan Mirzəli Heyət (çox vaxt Əli Heyət yazılır) bu ölkədə ədliyyə orqanlarının qurucularından biri olmuş və məsrutə inqilabında mühüm rol oynamışdır. Anası Məsumə də tanınmış nəsilən olan Sultan Furuğun qızı idi.

Belə bir tanınmış ailədə dünyaya gələn Cavad Heyət ibtidai və orta təhsilini Təbriz, Həmədan və Tehrandan almışdı. Əvvəl Tehran Universitetində təhsil alan Cavad Heyət milli düşüncəyə sahib olmaq ehtirası sonradan İstanbula gətirir. 1946-cı ildə Türkiyənin İstanbul Universitetini bitirən C. Heyət 3 il həmin universitetdə çalışdıqdan sonra tibbə bəslədiyi sonsuz həvəs onu Fransaya çəkib aparır. Dörd il də Paris Universitetində təhsil alan gənc yüksək ixtisaslı cərrah kimi İrana qayıdır. O, 40 ildən artıq Tehrandan Azad İslam Universitetində çalışıb.

İranda ilk dəfə açıq ürək əməliyyatını gerçəkləşdirən alim Tehran Özəl İslam Universitetinin cərrahiyə professoru, Beynəlxalq Cərrahlar Cəmiyyətinin İdarə Heyətinin və Paris Cərrahlar Akademiyasının üzvü seçilmişdir. İranda heyvanlar üzərində ilk eksperimental cərrahiyyə əməliyyatları aparmaq təcrübəsi də ona məxsusdur. O, 12 il ardıcıl olaraq "Tibbi biliklər" (Daneşə-pezeşki) adlı jurnal nəşr etmiş və həmin jurnalda onun yüzlərcə elmi məqaləsi işıq üzünə gəlmişdir. Cavad Heyət cərrahlığa aid üç kitabın müəllifidir.

Doktor Cavad Heyət həyatı boyu mübarizə aparan, zirvələr fəth edən, uğursuzluqlar qarşı-

sında sınımayan, əyilməyən, nikbin və xoşməramlı bir insan olmuşdur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi o, millətin yaralarına tək cərrah bıçağı ilə deyil, həm də qələmi ilə məlhəm qoydu. Əli ilk gündən cərrah bıçağına necə yatmışdısa, qələmə də elə yatmışdı. 1965-ci ildən 1977-ci ilə qədər "Tibbi biliklər" ("Daneşə-pezeşki") adlı təbabətə aid toplu buraxdı. Lakin şah rejiminin sifarişlərinə baş əyməməsi bu nəşrin dayandırılmasına səbəb oldu. Cavad Heyət təslim olmadı. İslamsünaslıq, fəlsəfə, tarix, dilçilik, Azərbaycan ədəbiyyatı bütün sonrakı illərdə onun fəaliyyətinin ana xətti oldu. Onun yaradıcılığının zirvəsi "Azərbaycan tarixi və ədəbiyyatı" adlı kitabıdır. "İki dilin müqayisəsi" əsərində ana dilinin qüdrətini üzə çıxaran alim "Türklərin tarixi və mədəniyyətinə bir baxış", "Türk dili və ləhcələrinin tarixi" adlı kitablarında bir çox ciddi problemlər qoyaraq onları uğurlu şəkildə həll etdi.

İslam inqilabı qələbə çalan kimi doktor Cavad Heyət bir qrup dostu ilə birgə "Azərbaycan cəmiyyəti"ni ("Azərbaycan əncüməni") yaratdı. 1980-ci ilin ordibeheşt ayında "Varlıq" çapdan çıxdı. Tezliklə bu dərgi xalqımızın ziyalılarından pənahgahına çevrildi. "Varlıq" elə birinci sayından millətsevər alim və yazıçıların tribunası oldu. "Varlıq" onları tanıtdı, məntiqi və məqsədyönlü fəaliyyəti ilə Güneydə milli kimlik şüurunun formalaşmasında önəmli rol oynadı. Lakin cəmiyyət ona qarşı yönəlmiş qərəzli mövqelərin də şahidi oldu: bəziləri onu pantürkizmin dayağı, bəziləri xaricin nökrəsi, bir başqaları isə "farsçı" deyərək farspərəstlikdə ittiham elədi. Bütün bunlara baxmayaraq "Varlıq" demokratik bir məktəb olmaqla, etiraz və səbir etməyi bacaran bütöv bir nəsil yetişdirdi. AMEA-nın müxbir üzvü Möhsün Nağısoylu bu dərginin keçdiyi yol və gördüyü işlər barədə yazır: "Varlıq"ın nəşr olunduğu dövrdə İranda Azərbaycan türkcəsində qəzet və jurnal çap etmək, həqiqətən böyük cəsarət, qətiyyət və milli qeyrət tələb edirdi... "Varlıq"ın bu gün də İranda nəşr olunan qəzet və jurnallar arasında öz yeri, öz dəst-xətti və çəkisi vardır. Jurnalda 33 ildir ki, xalqın əsl ziyalıları olan Cavad Heyət rəhbərlik edir. "Varlıq" fəaliyyət göstərdiyi bu illər ərzində həmişə ana dili və ədəbiyyatına geniş yer vermiş, milli dilimizin Cənubda (biz deyirdik ki, bütün dünyada) yorulmaz təbliğatçısı olmuşdur".

Möhsün Nağısoylu "Türkölogiyaya dəyərli töhfə" adlı məqaləsində "Varlıq"ın Cənubda milli-maarifçilik məsələlərində oynadığı rolu XIX yüzillikdə "Əkinçi" qəzetinin, XX yüzilliyin əvvəllərində "Molla Nəsrəddin" jurnalının rolu ilə müqayisə etmişdir: "Cavad Heyət "Varlıq" jurnalını nəşr etməklə cənublu soydaşlarımıza əsl vətənpərvərlik və milli qeyrət nümunəsi göstərmiş və bununla da xalqın qəlbində əbədi yer tutmuşdur" - desək, səhv etmərik. Cavad Heyət özü İranda azərbaycan-dillilik məktəbi olmadığı üçün "Varlıq"ın bu vəzifəni öz üzərinə götürdüyünü və bu günədək bu işin öhdəsindən uğurla gəldiyini bildirmişdir.

Məlum olduğu kimi, "Varlıq" jurnalı zamanın ehtiyacından doğulan bir məcmuə idi. XX yüzilliyin əvvəllərində hakimiyyətə gələn Rza şahın paniraniist siyasəti bu ölkədə yaşayan xalqların milli məniyyətini unutdurmağa yönəlmişdi. Həmin dövrlərdə Güney azərbaycanlıların da milli mənsubiyyətinin

təzhib edilməsi, azərilərin fars mənşəli olması barədə iddialar irəli sürülürdü. Görkəmli tarixçi Həsən Raşidi haqlı olaraq yazır: "1931-ci ildə İran şahının sərəncamına əsasən İranın bütün əyalət və vilayətlərində tədris və təhsilin fars dilində aparılması məcburi oldu və digər dillərdəki təhsil qeyri-qanuni sayılmağa başladı". Millətə öz milli kimliyini unutdurmaq üçün hətta bu dövrlərdə azərbaycanca və digər dillərdə olan coğrafi adların dəyişdirilməsi üçün də plan gerçəkləşdirilmişdi. Bu məqsədlə yaradılmış "Fərhangestane-İran" adlı təşkilat 1936-cı ildən 1941-ci ilin sonunadək 130 səhifəlik bir siyahı hazırlayaraq həmin siyahı üzrə türk və digər yerli xalqların dilində olan coğrafi adların dəyişdirilməsini nəzərdə tutmuşdu. İran tarixini araşdıran müəlliflərdən biri yazır: "53 illik pəhləvi xanədanı dövründə Pişəverinin rəhbərlik etdiyi demokratik firqənin Azərbaycanda hakimiyyətdə olduğu bir illik dövrü istisna etməklə, türk dilində kitab nəşri, demək olar ki, qadağan olub və hətta farsca çıxan kitablarda da türk dili, tarixi və mədəniyyətindən bəhs edən müəlliflər mühakimə olunublar".

1945-46-cı və 1951-53-cü illərdə şah rejiminin azərbaycanlılara qarşı apardığı cismani və mənəvi soyqırımlar nəticəsiz ötürülmüşdü. Azərbaycan dili, mədəniyyəti, ədəbiyyatı tarixi kitablardan, tədris müəssisələrindən qovulub ailə-məişət çərçivəsinə salınmışdı. 1970-ci illərin sonuna qədərki dövrdə bu ölkədə demək olar ki, azərbaycanca danışmaq cinayətə bərabər tutulurdu. 1978-79-cu illər İslam inqilabı və məhdudiyatları nisbətən də olsa aradan qaldırdı. Açıq gözlü Azərbaycan ziyalıları bu fürsətdən istifadə edərək millətə özünü tanıtdırmaqda yardımçı olmağı qərarlaşdırdılar. 1979-cu il İran İslam inqilabından sonra Cavad Heyət rəhbərliyi ilə professor Həmid Nitqi, Məhəmmədəli Fərzanə, Həsən Məcidzadə Savalan, Kərim Məsrutəçi (Sönmez), Mənzuri Xamneyi, Səməd Sərdariyyə, Qulamhüseyn Beqdeli ilə birlikdə Tehrandan "Varlıq" jurnalını təsis edirlər. Cavad Heyət bununla bağlı yazmışdır: "Varlıq" dərgisi 33 ildir müntəzəm şəkildə çap olunur. Bu dərgi İranda İslam inqilabı ilə yaşıdır. Çünki ondan əvvəl şah zamanında bizim ana dilimizdə — Azərbaycan türkcəsində jurnal çıxarmağa icazə verilmirdi. İslam inqilabından sonra bizə nisbi dil azadlığı verildi ki, biz ondan faydalandıq və mən bir neçə azərbaycanlı dostumla bərabər jurnal çıxarmağa qərar verdik. Amma bu jurnalın siyasi tərəfi olmayacaqdı, çünki siyasi tərəfi olsa, ya hökumətin sözcüsü kimi nəşr olunmalı idi, ya da bağlanmalı idi. Halbuki bizim məqsədimiz xalqımıza dilini, ədəbiyyatını, tarixini öyrətməkdən ibarət idi. Xüsusilə İranda ana dilində məktəb olmadığı üçün "Varlıq" o vəzifəni də öhdəsinə götürdü. Biz ilk başda iş bölmü yaptığımızı, mən ədəbiyyat tariximizi, dilimizin tarixini silsilə məqalələrlə yazmağa başladım. Bu minvalla biz hər ayda bir, sonra iki, sonra isə üç ayda bir dərgini çıxartdıq. Amma dərginin nəşr olunma araları artdıqca, həcmi də artdı. Daha sonra mənim müəllifi olduğum silsilə məqalələri bir yere toplaşdırıb kitab şəklində çap elədik. Eyni zamanda dərgidə Türk dünyası, Şimali Azərbaycan, Türkiyə, Türkiyənin haqqında da məqalələr yazılır. Bu yazılar bir növ müdafiə vəzifəsini yerinə

yetirir. Çünki İranda şovinist zümrə buranın Azərbaycan olduğunu qəbul etmir və deyir ki, Azərbaycan Ələtə qədərdir. Biz bunlarla mücadilə aparırıq və yazdığımız məqalələrlə onlara cavab veririk. Azərbaycan Dərbəndə qədərdir. Hətta mən bir məqaləmdə qeyd etmişəm ki, Şimali Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlılar bizdən daha çox azərbaycanlıdır, çünki bizim üç hüviyyətimiz var (yəni, mənsubiyyətimiz): biri iranlı, ikincisi türk, üçüncüsü isə azərbaycanlı olmağımızdır. Şimali azərbaycanlıların isə bir hüviyyəti var, o da azərbaycanlı olmalarıdır. Ona görə də kimsənin haqqı yoxdur, bu hüviyyəti onlardan almağa. Hər millət özü öz adını təyin edər, başqası ona ad qoya bilməz. İranda belə polemik məqalələri şovnistlərin oxuya bilməsi üçün farsca yazırdım. Hətta sonra "Varlıq"da çıxan məqalələrdən 60-nı seçib kitab şəklində nəşr etdik. Bir hissəsi farsca idi, onu da çevirdik. Beləcə "Varlıq" indi də davam edir, dilimizi, ədəbiyyatımızı, kimliyimizi tanıtdırır, müdafiə edir. Jurnal, üzərinə hər hansı bir siyasi missiya götürməsə də, 80-ci illərin ikinci yarısından İranda başlanan milli-demokratik düşüncənin əsas ilhamvericisi olmuşdur. "Varlıq" ilk növbədə İranda ilk azərbaycan-dillilik məktəbi kimi xarakterizə olunmalıdır. Dil qanunlarından, əlifbadan başlamış ədəbiyyat, tarix, türk coğrafiyasına qədər bütün məsələləri ehtiva edən "Varlıq" bu gün onlarca yeni azərbaycan-dillilik jurnal və qəzetin banisidir.

Bununla yanaşı, Cavad Heyət türkologiya elminə "Azərbaycan ədəbiyyat tarixinə bir baxış", "Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı", "İki dilin müqayisəsi" kimi dəyərli kitablar bəxş etmişdir. C.Heyətin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə dair araşdırmalarının başlıca məziyyəti ondan ibarətdir ki, müəllif Quzey Azərbaycan tanınmayan bir çox güneyli şair və yazıçıları, eləcə də Güneydə tanınmayan bəzi quzeyli qələm sahiblərini ilk dəfə bütöv Azərbaycan oxucularına təqdim etmişdir. "Azərbaycan ədəbiyyatına bir baxış" adlı əsərində C. Heyət XIII əsrdən müasir dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatının bir çox şair və yazıçılarının həyat və yaradıcılığında bəhs edir... Cavad Heyətin ədəbiyyat tarixi kitablarında adlarına ya az, ya da heç təsadüf etmədiyimiz şairlərə, ümumiyyətlə ədəbi tariximiz üçün çox dəyərli məlumatlara, mənbələrə rast gəlmək olar. Qeyd etmək yerinə düşər ki, bu əsərdə, Bakıda indiyə qədər çap edilməmiş, ədəbiyyat tarixi kitablarında adı çəkilməyən Şeyx Əlvən Şirazi, Qazi Abdulla xan, Təbrizli Kəlbali, Şah Abbas Sani, Tərzi Əfşar, Dəruni, Matəmi, Mustafa Qulu xan və onlarca başqa şairlərimiz haqqında da məlumat verilir...

C.Heyətin "Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı" əsərində Azərbaycan folkloru geniş tədqiq olunur... Ümumiyyətlə, Cavad Heyətin folklor araşdırmaları folklor mövzusunda ən aparıcı istiqamətlərdən biridir... Cavad Heyət dastanın daha çox Cənubi Azərbaycan tarixi-coğrafi məkanı ilə bağlı tərəflərinə xüsusi diqqət ayırmışdır".

Amma doktor Cavad Heyət yalnız Azərbaycan dili, ədəbiyyatı və onun tarixi ilə məşğul olmamış, o, eyni zamanda, bütün dünya türklərinin tarixini, dillərini və qədim ədəbiyyatını tədqiq etmiş, onların dünya dilləri içərisində yeri, inkişaf mərhələləri barədə kitablar yazmışdır. Alimin "Türk dili və ləhcələrinə bir baxış" və "Türklərin

tarix və mədəniyyətinə bir baxış" əsərləri müəllifinə daha çox şöhrət qazandırmışdır. Hər iki kitabda türklərin Avroasiya arealında yaratdıqları böyük maddi - mədəni irsin, türk dilinin 1500 illik tarixi konkret qaynaqlar əsasında araşdırılaraq dəyərləndirilmişdir. Bu kitablarda da müəllif bizdə kifayət qədər öyrənilməmiş bir sıra qələm sahiblərinin yaradıcılığında bəhs etmişdir. "Diqqətəlayiq haldır ki, kitabda XIII yüzilliyə aid Əlinin "Qisseyi-Yusif", "Dastani-Əhməd Hərami" məsnəviləri, eləcə də XIV əsr şairi Qazi Zəririn "Sirətün-Nəbi" tərcüməsinə ayrıca yer ayrılmış, onların səciyyəvi üslub və dil xüsusiyyətləri yığcam şəkildə açıqlanmışdır. Qeyd edək ki, dil tariximizin araşdırılması üçün çox dəyərli olan "Sirətün-Nəbi"nin tərcüməsi Azərbaycanda, demək olar ki, öyrənilməmişdir. Cavad Heyətin, haqqında yığcam məlumat verdiyi Xəlilinin "Firqətnamə" əsəri də bu qəbildəndir".

Sevindirdiyi haldır ki, C.Heyətin aşkar etdiyi Qazi Zəririn "Sirətün-Nəbi" tərcümə əsəri AMEA-nın müxbir üzvü, professor M.Nağısoylu tərəfindən çapa hazırlanır. Xəlilinin "Firqətnamə" əsəri isə professor Azadə Musabəyli tərəfindən tədqiq edilərək mətni ilə birgə artıq 2 dəfə Bakıda nəşr edilmişdir (2007;2010).

Cavad Heyətin yazı dili sadə, aydın və anlaşılıqdır. Müəllif qəliz, anlaşılmayan termin və islahatlardan qaçır, elmi üsluba xalq dilini, gündəlik ünsiyyət dilini tətbiq etdiyindən onun əsərləri tək məntəxəssislər üçün deyil, kütləvi oxucular üçün də anlaşılıqlı olur.

Görkəmli alim Azərbaycan elm və mədəniyyətinin inkişafındakı və həmçinin İran-Azərbaycan ədəbi-mədəni, ictimai əlaqələrinin möhkəmləndirilməsindəki xidmətlərinə görə Bakı Dövlət Universitetinin, Azərbaycan Tibb Universitetinin, Xəzər Universitetinin fəxri doktoru, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının, N.Tusi adına Azərbaycan Pedaqoji Universitetinin fəxri professoru, Azərbaycan Cərrahları Elmi Cəmiyyətinin fəxri üzvü olmuşdur. Türk Dil Qurumunun fəxri sədri, eləcə də İstanbul Universitetinin həm tibb, həm də türkologiya sahəsi üzrə fəxri doktoru olmuşdur. İki cildlik "Azərbaycan ədəbiyyatına bir baxış" adlı əsərinə görə Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin "M.F.Axundov adına mükafat"ına və "Dədə Qorqud" Assosiasiyasının təsis etdiyi "Məmməd Araz" mükafatına layiq görülmüşdür. Qeyd etmək lazımdır ki, doktor Cavad Heyət həmin mükafatlardan aldığı pulu doğma torpaqlarından didərgin düşənlərin hesabına köçürmüşdür. Görkəmli alimin 70 illiyi münasibətilə "Təhsil" nəşriyyatı "Bıçaq və qələm" adlı avtobioqrafik kitab da nəşr etmişdir.

Doktor Cavad Heyət gördüyü işlərlə əbədiləşmiş millət fədaisidir.

Aysel ZOLFI.